

НАСТАССЯ ГУЛАК

«НЕФАРМАТНЫЯ» ЛЮДЗІ І ПЕСНІ ВАЙНЫ

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў

Ключавыя словы: фалькларыстыка, гарадскі раманс, пазаабрадавая лірыка, салдацкая песня, інваліды, вайна.

Пад *салдацкай песняй* мы разумеем народнапесенныя формы, у якіх вербалізаваны досвед ваеннай службы як штодзённасці, рэфлексія псіхафізічнай і сацыяльнай траўмы ці пагранічнай сітуацыі быцця чалавека перад «абліччам смерці». Салдацкія песні ўвасоблены ў класічных і познетрадыцыйных жанравых формах (ліра-эпічная, лірычная пазаабрадавая песня, гарадскі раманс, «раманс-ламентация» і інш.), формах карпаратыўнай (вайскавай) песеннай творчасці (паходныя, песні акупнага быту, хронікі), народных ператэкстоўках узораў прафесійнай і самадзейнай творчасці.

У беларускай народнай традыцыі Першая сусветная вайна называецца пераважна *германскай*¹. У літаратуры, публіцыстыцы нярэдкае было ўжыванне слова *імперыялістычная* (твор М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне»), *вялікая, невядомая, акупная вайна*². У адносінах да Другой сусветнай вайны (у савецкай гістарыяграфіі – *Вялікай Айчыннай*) у фальклорным наратыве сустракаецца назоў *другая германская*. Архіўныя матэрыялы, тэксты і каментары збіральнікаў другой паловы XX ст. захоўваюць яго ў аповедах інфармантаў старэйшага веку, якія, відавочна, перажылі яшчэ Першую сусветную вайну ці завоілі ўзоры народнай творчасці гэтага перыяду ад яе непасрэдных удзельнікаў.

Праблема неасэнсаванасці салдацкай песні як унікальнай часткі народнай творчасці ў беларускай навуцы абумоўлена некалькімі фактарамі. Па-першае, пэўным традыцыяналізмам фалькларыстыкі, дамінаваннем у ёй яшчэ ў пачатку XX ст. *modus operandi*, скіраванага, у першую чаргу, на адкрыццё шырокай аўдыторыі «беларускага свету», сцвярджанне ідэі самабытнасці і ўнікальнасці народнай культуры беларусаў. Гэту задачу даследчыкі выконвалі ва ўмовах адсутнасці ў беларускім краі ўніверсітэцкіх цэнтраў і пры стрымлівальнай палітыцы царскай улады, афіцыйнай ідэалогіяй якой быў заходнерусізм.

¹ Ва ўкраінскай традыцыі сустракаецца австрыйска, миколаївська, германьска, у рускай традыцыі – германская, австрыйская, империалистическая.

² Параўн.: Акупная паэзія (Trench poetry) – тэрмін брытанскай літаратуры пачатку XX ст. Тэма акупнага жыцця салдатаў Першай сусветнай вайны развітая ў літаратуры страчанага пакалення (Lost Generation). Таксама «Окупная правда» (1917–1918) – бальшавіцкая франтавая газета, якая адыграла важную ролю ў бальшавізацыі салдацкіх мас.

Адкрыццё «беларускага свету» бачылася ім праз збіранне эмпірыкі, вывучэнне абрадавай культуры беларусаў, выяўленне ў ёй раннетрадыцыйных з'яў, рэліктаў архаічных вераванняў. Запачаткоўвалася даследаванне народнай казкі і міфапаэтычных уяўленняў, а на першым месцы сярод фальклорных жанраў для даследчыкаў стаяла абрадавая песня.

Нельга не адзначыць, што пазаабрадавыя песні, якія ствараюць топіку вайны ў сялянскім фальклору, публікаваліся, аднак большасць з таго, што ўбачыла свет у XIX ст., адлюстроўвае не ўласна карціну свету *Homo militans*, а зафіксаваную ў калектыўнай сялянскай свядомасці стыгму, абумоўленую парушэннем традыцыйных сувязей і традыцыйнага ўкладу жыцця. Таму даследчыкі XIX ст. інтэрпрэтавалі народную песню пра рэкрутчыну/вайну пераважна ў кантэксце сямейна-бытавой лірыкі, часам вылучаючы ў самастойныя жанрава-тэматычныя групы. Пра гэта сведчаць працы П. Гільтэбранта (1866), М. Дзмітрыева (1869), І. Насовіча (1873), З. Радчанка (1881). У П. Шэйна (1869, 1887) сустракаюцца арыгінальныя прыклады (песня пра смерць Касцюшкі і польскіх жаўнераў, салдацкія страявыя і інш.).

Два раздзелы рэкруцкай, ваеннай песні (87 тэкстаў) дае Е. Раманаў (1886). Гэта разнастайныя ў жанравых адносінах узоры: хронікі перыяду Руска-турэцкай вайны, песні акупныя, паходныя, некаторыя з матывамі сацыяльнага антаганізму (*салдат – афіцэр, салдат – сялянін*) і аўтарэфлексіі салдата [Романов 1885, 410, 412, 413]. Пры ацэнцы арганічнасці такіх твораў народнаму меласу Е. Раманаў зыходзіў з іх распаўсюджанасці ў традыцыі: «З песень велікарускіх, запазычаных, у тым ліку, праз салдат, і песень маларасійскіх, якія пашырыліся дзякуючы суседству Белаі і Малой Русі», у зборнік увайшлі толькі тыя, «якія шырока распаўсюдзіліся ў Магілёўскай губерні і асіміляваліся з песнямі арыгінальнага беларускага паходжання» [Романов 1885, IX].

Беларускі матэрыял па рэкруцкай і салдацкай песні ёсць у працах Д. Булгакоўскага (1890), М. Доўнар-Запольскага (1896), М. Косіч (1901) і У. Дабравольскага (1903). Аднак сённяшні погляд на працы класікаў фалькларыстыкі паказвае, наколькі збедненай гэта з'ява народнай культуры была прадстаўлена ў хрэстаматых савецкага часу, як шмат аўтэнтчных фальклорных тэкстаў засталася па-за даследчай парадыгмай.

У XX ст. беларуская фалькларыстыка ўвайшла з устаноўкай на вывучэнне культуры беларусаў як грамадства аграрнага, традыцыйнага тыпу. Тое, што ў другой палове XIX ст. у беларускай вёсцы адбываліся працэсы трансфармацыі сацыяльнага і культурнага жыцця, а з'явы наступнай індустрыяльнай эпохі паступова разбуралі патрыярхальны ўклад і спараджалі новыя формы фальклору, расцэньвалася нарадазнаўцамі негатыўна – як страта самабытнасці. Аб адміранні старажытнага фальклору гаварылі Е. Раманаў, Я. Карскі, М. Янчук. Апошні ў 1889 г. пісаў, што народная песня, якая не прызнаецца навуковай супольнасцю і грамадствам і паступова знікае, «яе замяняе паэзія пошлага пашыбу, якая пранікае ў самыя глухія закуткі праз чыгунку, адстаўных салдатаў, асоб, якія выпраўляюцца ў заробкі з году ў год і інш.» [Янчук 1889, 45].

У сувязі з гэтым згадаем мемуары А. Я. Багдановіча, які падкрэсліваў сваё паходжанне з асяроддзя беларускага сялянства. Яны даюць шырокую панараму жыцця сялянскай сям’і 60–70-х гг. XIX ст., у якой аўтар як этнограф і гісторык культуры здолеў на мікрагістарычным узроўні зафіксаваць шматлікія праявы новых з’яў у грамадскай свядомасці і культурным жыцці. Так, паводле ўспамінаў А. Я. Багдановіча, адзін з выпускнікоў халопеніцкай школы, сын багатага селяніна, навучаўся ў Горы-Горыцкім земляробчым вучылішчы. Прыязджаючы на канікулы ў родную вёску, ён шмат распавядаў сялянскім хлопцам пра школьнае жыццё, навуку і выкладчыкаў, паказваў *спеўнікі і рукапісныя шыйткі*. Раней не вядомыя ў Халопенічах, піша А. Багдановіч, *песні і вершы эратычнага зместу з гэтых шыйткаў*, а таксама *рамансы-пералажэнні і рамансы-пародыі* (курсіў наш. – Н. Г.), узбуджалі ў асяроддзі моладзі найбольшую цікавасць [Багдановіч 1994, 127].

У канцы XIX ст. у штодзённай песеннай культуры беларускага сялянства і местачкоўцаў новыя песні баладна-рамансавага тыпу паступова пачалі займаць галоўнае месца. Працэсы раскладання традыцыйных каштоўнасцяў і нормаў у беларускай вёсцы ўжо набіралі значную сілу. Паводле С. Токця, у аддаленых ад гарадоў і буйных мястэчак вёсках, асабліва на Палессі, традыцыя яшчэ захоўвала сваю моц, але ў вёсках паблізу ад вялікіх гарадоў, асабліва на Гродзеншчыне, Беласточчыне, Віленшчыне, сяляне імкнуліся як мага хутчэй пераймаць гарадскі лад жыцця. Працэс гэты меў станоўчыя і адмоўныя бакі, але быў няўхільным [Токць 2007, 117].

На злome эпох

Падчас Першай сусветнай вайны беларускія землі ў складзе Расійскай імперыі, як вядома, апынуліся ў эпіцэнтры глабальнага ваеннага канфлікту. Тут на два з паловай гады ўсталяваўся фронт колькасцю 2,5 млн чалавек, адбыліся кровапралітныя баявыя дзеянні¹, былі ўжыты новыя віды зброі масавага знішчэння, ішла мабілізацыя, эвакуацыя насельніцтва, бежанскі рух. Людзі сутыкнуліся з выключна экстрэмальнай сітуацыяй. Вайна прыпыніла на нейкі час культурную працу ў Беларусі, тысячы беларускіх інтэлігентаў былі мабілізаваны.

Адзін з іх – этнамузыкалаг, выдавец, укладальнік спеўніка *Беларускіе pieśni z potami* (1910–1912, Т. 1–2) Антон Грыневіч, чыё даследчыцкае імкненне, паводле ацэнкі А. Ліса, дазваляла «пры кожнай нагодзе пачуць і занатаваць песню» [Ліс 1989, 180]. Але фактаў, якія б сведчылі, што А. Грыневіч на фронце фіксаваў узоры салдацкай песні, няма. У 1920-я гг. яго праграма па зборы палявых матэрыялаў, створаная ў песеннай камісіі Інбелкульта, была арыентавана на беларускую народна-песенную класіку, якая ўводзілася ў шырокі культурна-

¹ Баявыя аперацыі Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі: Віленская аперацыя, Свянцянскі прарыў (жнівень – верасень 1915 г.), Нарачская аперацыя (сакавік 1916 г.), Баранавіцкая аперацыя (чэрвень 1916 г.), абарона Смаргоні (верасень 1915 – ліпень 1917 г.), Сталовіцкі бой (май 1916 г.), Крэўская аперацыя (ліпень 1917 г.).

грамадскі ўжытак. Выдадзенае А. Грыневічам ў 1920-я гг. пацвярджае, што першачарговай задачай пры рабоце з фальклорам дзеячы Інбелкульты бачылі папулярызацыю знакавых узораў беларускага меласу праз распаўсюджванне спеўнікаў для шырокай аўдыторыі, школьніцтва, моладзі і інш. Такой пазіцыі адносна фальклору прытрымліваўся і Максім Гарэцкі.

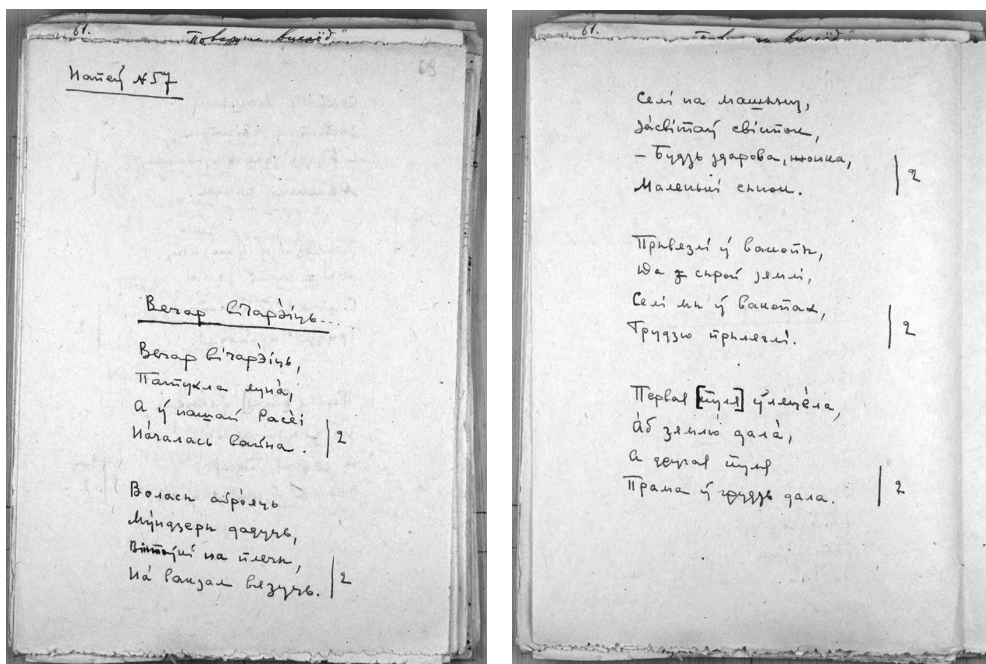
Творчая спадчына Максіма Гарэцкага, укладальніка зборніка «Народныя песні з мелодыямі» (разам з А. Ягоравым, 1928), аўтара цыкла апавяданняў «На імперыялістычнай вайне» (1926), выяўляе бачанне драматычных падзей Першай сусветнай вайны, уласцівае, з аднаго боку, даследчыку народнай культуры беларусаў, а з іншага – пісьменніку¹.

Як літаратар М. Гарэцкі здолеў паказаць жажлівую штодзённасць вайны праз рэфлексію салдата. Вядома, што аўтар з першых дзён службы ў царскай арміі трапіў на фронт і занатоўваў перажытае ў 1915–1916 гг. у сваім фронтавым дзённіку, матэрыял якога склаў аснову апавяданняў. Суб'ектыўную рэальнасць М. Гарэцкага як чалавека на вайне сфарміравала непасрэдная блізкасць смерці, сутыкненні з праціўнікам, раненне, шпіталь з яго насельнікамі, глыбокія перажыванні. Оптыка яго мастацкага зроку была засяроджана менавіта на трагічнай экзістэнцыі вайны, вобразы смерці, чалавечых пакут, у тым ліку псіхалагічных. Гэта не давала імпульса занатоўваць аповед салдата, песню, прыпеўку ці трапнае выслоўе, пачутае ў вайсковым побыце. Усё, што можа быць інтэрпрэтавана як народная творчасць, у карціне свету М. Гарэцкага суадносілася з матчыным пачаткам, з вёскай, сялянскім укладам жыцця. Таму ў зборніку «Народныя песні з мелодыямі», праца над якім ішла практычна адначасова з падрыхтоўкай цыкла апавяданняў «На імперыялістычнай вайне», змешчана 318 песень каляндарнай і сямейнай абрадавай традыцыі, запісаных Максімам Гарэцкім ад сваёй маці і іншых спявачак. Прытым у «Народных песнях з мелодыямі» няма ніводнага ўзору народнай творчасці пра вайну.

З пачатку вайны Я. Карскі быў у эвакуацыі з Варшаўскім універсітэтам у Растове-на-Доне, дзе завяршаў працу над выпускам «Народная поэзія» трохтомнага выдання «Белоруссы» (1916). Адносна рэкруцкай песні ён пісаў, што рэаліі ўсеагульнай воінскай павіннасці адышлі ў сферу паданняў мінуўшчыны, народную песню ваенных кампаній Я. Карскі наогул не адзначаў. А. Сержпутоўскі ўзгадваў час Першай сусветнай вайны ў прадмове да свайго зборніка: «Запісаўшы так шмат казак ды апавяданняў амаль што толькі ў дзвюх вёсках², я думаў, што сабраў тут ужо ўсё, але, пабываўшы ў гэтых самых вёсках у вясну 1915 году, калі грывела вялікая вайна, – пачуў новыя і новыя казкі і апавяданні. Тыя самыя баечнікі, ад якіх я 20 год таму назад запісаў казкі, цяпер казалі мне то адменнікі даўнейшых казак, то ўсё новыя ды новыя. Вельмі шкада, што

¹ Прыкладам адлюстравання ў мемуарах тэмы народнай песні на вайне і яе выканаўцаў служыць кніга А. Кобеца «Записки полоненного. Пригоди и вражения участника Першої світової війни» (1931, 1933).

² Вёскі Чудзін і Вялікі Рожан Слуцкага Палесся. Сёння населеныя пункты знаходзяцца ў Ганцавіцкім р-не Брэсцкай воб. і ў Салігорскім р-не Мінскай вобл.

Акопная песня часоў Першай сусветнай вайны «Вечар в'вечарэць...». Запіс 1945 г. АІМЭФ¹

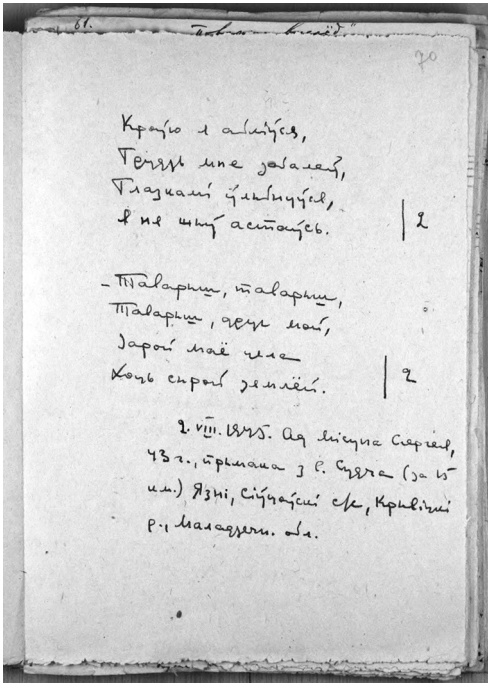
тады час быў неспакойны, і нельга было запісаць больш адменнікаў і новых твораў»² [Сержпутоўскі 1926, I].

У гэты час ва ўкраінскай навуцы і культурнай практыцы акрэсліваецца зацікаўленне фальклорам вялікай вайны. У 1916 г. В. Гнацюк³ упершыню артыкулюе задачу вывучэння ўплыву падзей Першай сусветнай вайны на народную творчасць, гаворыць аб важнасці сістэматычнай фіксацыі наватвораў і фактаў

¹ Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі (далей АІМЭФ).

² У 1915 г., практычна адначасова з А. Сержпутоўскім, і ў той жа мясцовасці Заходняга Палесся ў складзе расійскіх войск знаходзіўся ваенны ўрач Л. Вайталоўскі, аўтар франтавой і тылавой хронікі «По следам войны. Походные записки» (1931). Яго нарысы штодзённасці вайны цікавыя ў фальклорна-этнаграфічным аспекце, напрыклад, гэта апісанне сялян в. Чамялы (глава «По полесским болотам. 1915 год»). Аўтар прыводзіць арыгінальныя салдацкія песні, некаторыя з іх – з купюрамі, бо «не могуць быць уключаны ў рэпертуар друкаванага слова». На вайскавай дарозе па Палескім краі аўтару сустрэўся таленавіты апавядальнік Мацвей Бандарчук, які па самабытнасці натуры і выканальніцкага таленту можа стаяць у адным шэрагу з казачнікамі А. Сержпутоўскага. Ад яго Л. Вайталоўскі запісаў у працоўцы вераванні, былічкі пра Хута, Крывавую раку, пра чайку, тапанімічныя і гістарычныя паданні пра памешчыка Арлоўскага і пахаванне сямі кірасіраў напалеонаўскай арміі, пра панскае паляванне, пра страшную дрыгву і камні «Маўчы» і «Устань», пра Стэфана Багорыя і святога Баніфацыя і інш. Апублікавана ў выд.: *Войтоловский Л. Н. Выходил кровавый Марс: По следам войны* (1998). Даступна на: http://militera.lib.ru/memo/russian/voitolovsky_ln/index.html.

³ Володимир Михайлович Гнатюк (1871–1926) – украінскі этнограф, фалькларыст, лінгвіст і грамадскі дзяяч. Тагачасны сакратар Этнаграфічнай камісіі Навуковага таварыства імя Тараса Шаўчэнкі (НТШ), аўтар нарыса «Війна і народная поэзія» (1916).

Акопная песня часоў Першай сусветнай вайны
«Сягоння нонешні дзянёчак». Запіс 1945 г.
АІМЭФ

№ 4 (31), 1928) арыентавала збіральніка на «знікаючыя старадаўнія песні і звычаі» ў аповедах інфармантаў – старых жанчын. Адстаўныя салдаты, адыходнікі, насельнікі гарадскіх ускраін, мяшчанства, работнікі лічыліся носьбітамі мяшчанскай традыцыі, недастаткова старой, каб сведчыць пра архаіку, і недастаткова мадэрнісцкай, актуальнай, каб рэпрэзентаваць пераўтварэнні новай эпохі². Салдацкая (казарменная, акопная) песня не выступала аб'ектам даследавання, як і вобраз Першай сусветнай вайны ў калектыўнай памяці.

У парадыгме савецкай навукі

У 1930-я гг. беларускія фалькларысты былі інкарпараваны ў ідэалагічна акрэслены ўладай працэс стварэння і рэпрэзентацыі ўзораў новага савецкага мастацтва пад назвай «савецкі фальклор». Заснаваная ў 1931 г. у сістэме

¹ У шэрагу нешматлікіх крыніц гэтага перыяду вылучаецца кніга сястры міласэрнасці, пісьменніцы Софіі Фядорчанка (1880–1959) «Народ на войне. Фронтовые записки» (Кіеў, 1917). Фальклорны вобраз вайны ў ёй ствараюць літаратурна апрацаваныя, неатрыбутаваныя матэрыялы вуснай гісторыі, песенныя формы, у тым ліку непадцэнзурнага зместу, запісаныя ад салдат царскай арміі на франтах Першай сусветнай вайны і пазней.

² Усеўкраінская акадэмія навук выдае «Этнаграфічны веснік», у ім з'яўляюцца асобныя артыкулы па фальклору вайны, напрыклад, артыкул А. Лабады «3 пісень на Украіні про світову війну 1914–1918 рр.» (1927).

АН СССР фальклорная секцыя афіцыйна дэкларавала неабходнасць рэвізіі і крытычнага пераасэнсавання дакастрычніцкіх і буржуазных метадалогій, стварэння тэорыі фалькларыстыкі на аснове марксізму-ленінізму і ў цеснай сувязі з задачамі сацыялістычнага будаўніцтва. Кропкай адліку, з якой пачалося «ўвядзенне фальклору ў сацрэалістычны канон» паслужыў Першы Усе-саюзны з'езд савецкіх пісьменнікаў (1934), пазней вектар дзейнасці навукоўцаў накіроўвалі жданаўскія ідэалагічныя кампаніі 1946–1953 гг.

У парадыгме гуманітарнай навукі эпохі сацыялістычнага рэалізму Першая сусветная вайна разглядалася як папярэдніца Кастрычніцкай рэвалюцыі, а ў інтэрпрэтацыях народнапесеннай спадчыны дамінавала ўстаноўка на паказ класавай барацьбы, вядучай ролі большавікоў, сацыяльнага бяспраўя салдат як перадумовы перарастання імперыялістычнай вайны ў грамадзянскую. Савецкая фалькларыстыка, паводле ацэнкі Р. Кірчава, не здольна была належным чынам раскрыць і асвятліць праблему існавання і характару развіцця фальклору новага часу, паколькі была абмежавана ідэалагічнымі догмамі і схемамі марксісцка-ленінскай класавай ацэнкі грамадскіх і культурных з'яў. Акрамя таго, рэальную карціну ў сферы народнай творчасці фактычна засланяла штучная казённая канструкцыя «савецкага фальклору» [Кірчів 2010, 515].

У 1930-я гг. у рускай савецкай навуцы *салдацкая* песня трактавалася пераважна як *чырвонаармейская*¹. У нешматлікіх тэарэтычных працах гэтага часу, гэта артыкулы У. Чычарава, І. Эвентава, А. Суркова, Г. Шнеерсона, былі абазначаны яе тыпалогія і асноўныя мастацкія формы. Менавіта У. Чычараву належыць актуалізацыя тэрмінаў «акопны фальклор», «акопныя песні» (з матывам *сядзіць салдат у вакопе*). Даследчык звяртаў увагу, што яны з'яўляюцца найкаштоўнейшай крыніцай для рэканструкцыі вобраза салдата апошніх гадоў існавання царскай арміі [Чичеров 1936, 194]. Пры гэтым у 1938 г. на старонках часопіса «Советская музыка» ўжо канстатавалася, што песенная спадчына Першай сусветнай вайны цалкам не сабрана і не вывучана. «Тое, нешматлікае, што захавалася, мае велізарнае гістарычнае і мастацкае значэнне» [Шнеерсон 1938, 17].

З даваенных публікацый у БССР² вылучаецца ўкладзены М. Грынблатам зборнік «Песні беларускага народа» (Т. 1, 1940), у які ўключаны арыгінальныя экспедыцыйныя запісы 1930-х гг. Вялікую цікавасць уяўляюць «салдацкія акопныя песні часоў Першай сусветнай вайны». Напрыклад, папулярная хроніка *Як Варшаву мы здавалі* [Песні 1940, 216] адлюстроўвае салдацкую рэфлексію на Варшаўска-Івангародскай аперацыі 1914 г., у выніку якой рускія войскі здалі свае пазіцыі перад германскай і аўстра-венгерскай арміямі. Ліра-эпічная салдацкая песня *Закацілася ды жаркае сонца* [Песні 1940, 175–176] належыць

¹ Пра гэта гаворыць змест зборнікаў: В. М. Сидельников «Красноармейский фольклор» (1938), «Фронтвая поэзия в годы гражданской войны», сост. В. М. Абрамкин (1938) і інш.

² Зборнікі фальклору невялікага фармату, выдадзеныя ў 1930-я гг. АН БССР для палітработнікаў, партыйных агітаратаў і культработнікаў, паказваюць, што старыя салдацкія песні часоў Першай сусветнай вайны былі цалкам выключаны з прапагандысцкага дыскурса, іх ролю выконвалі тэксты-сімулякры.

да шэрагу познетрадыцыйных народных твораў з «вялікай біяграфіяй»¹. Пасля дзвюх вялікіх войнаў XX ст. гэтая песня на баладны сюжэт *Непазнаны муж вяртаецца з вайны* таксама фіксавалася збіральнікамі². Напрыклад, на Брэстчыне ў 1958 г. яе варыянт запісалі Г. Барташэвіч і К. Кузняцова з каментаром «старая салдацкая песня ў перапрацоўцы партызан», існуе таксама запіс 1968 г.³ і інш.

Таксама адзначым песню акупнага быту *Поўна, браціцы нам крушыцца*⁴ [Песні 1940, 213–214], запісаную М. Грынблатам у 1936 г. на Віцебшчыне. Вобраз вайсковага праціўніка тут увасабляюць *шведы, палякі, туркі*, што суадносіцца з гістарычнымі рэаліямі цэлага шэрагу ваенных канфліктаў Расійскай імперыі і ўказвае на шляхі пранікнення сюжэта ў беларускую традыцыю. У пацверджанне прывядзем словы Г. Цітовіча з дзённіка экспедыцыі 1948 г. на Заходняе Палессе, які пісаў, што з’яўленне і бытаванне там *навейшых песень* «тлумачыцца доўгім знаходжаннем значнай часткі насельніцтва ў Варонежскай, Разанскай, Тамбоўскай і інш. абласцях (губернях) Расіі ў перыяд першай імперыялістычнай вайны»⁵.

Спадчына Першай сусветнай вайны ў СССР, піша М. А. Бяспалая, у нарадазнаўчым аспекце практычна не вывучалася, даследаванні Першай сусветнай вайны наогул заставаліся «чыстай навукай»: «Афіцыйная пазіцыя разглядала вайну 1914–1918 гг. як несправядлівую, імперыялістычную, з лагічным рэвалюцыйным яе заканчэннем. Стваралася ўражанне, што яе ўдзельнікі, яе ахвяры не мелі ні душы, ні сэрца, не былі маладымі і ахвочымі да жыцця з яго радасцямі і праблемамі» [Бяспалая 2016, 49].

Страта ўнікальнага пласта народнай традыцыі, якой служыць салдацкая песня, пачала ўсведамляцца даволі хутка. У 1944 г., калі перад савецкімі даследчыкамі паўстала задача першаснага асэнсавання народнай песні на вайне, адзін з галоўных фалькларыстаў савецкай эпохі М. Азадоўскі канстатаваў, што з гэтай спадчыны апублікаваныя «толькі драбніцы», яна засталася «несабранай, нявывучанай, невядомай» [Азадовский 1944, 4]. Такім чынам, адсутнасць у даследчай парадызме фактаў народнай традыцыі, у якіх быў увасоблены калектыўны вопыт перажывання ранейшых войнаў, абмяжоўвала магчымасці навуковай інтэрпрэтацыі вялізнага пласта фальклору Другой сусветнай вайны.

¹ Яе варыянты апублікаваны ў зборніках П. Гільтэбранта (1866), М. Федароўскага (Т. 5, 1958), Е. Раманава (1885), А. Сабалеўскага (Т. 1, 1895), У. Дабравольскага (1903). Гл.: Гулак Н. А. Баладны сюжэт пра вяртанне салдата: тэкстуалізацыя і трансфармацыя матыўнага фонду // Журн. Беларус. гос. ун-та. Филология. – № 1 (2019). – С. 83–91.

² Гл.: АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 7. Арк. 36–38; Спр. 30. Сш. 3. Арк. 36–39; Спр. 34. Сш. 3. Арк. 42–45; Спр. 41. Сш. 1. Арк. 10–12; Спр. 42. Сш. 1. Арк. 8; Спр. 41. Сш. 5. Арк. 30–31.

³ Апублікавана ў працах «Беларускі фальклор Вялікай Айчыннай вайны» (1961. С. 256–257) і «Сацыяльна-бытавыя песні» (1987. С. 225–226).

⁴ Яе варыянты апублікаваны ў зборніках П. Чубінскага (1874), А. Сабалеўскага (Т. 5, 1901), У. Дабравольскага (1903), Д. Зяленіна (1915).

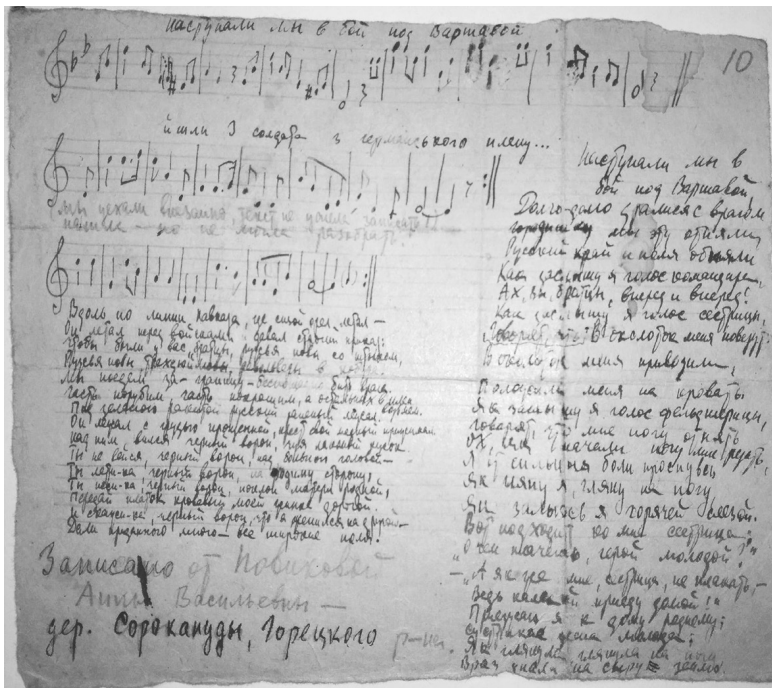
⁵ АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 22. Сш. 1. Арк. 7.

Сацыяльная замова на тэму гларыфікацыі «летапісу славы» [Кузьменко 2018, 113] у народных песнях пра вайну праіснавала ў беларускай савецкай фалькларыстыцы да 1970-х гг. Аб'ект фалькларыстычных даследаванняў гэтага перыяду, паводле вызначэння А. Кузьменка, палягаў «паміж “фэйклорам” і аўтэнтыкай» [Кузьменко 2018, 112].

«Маё шчасце з нагой уляцела, не вярнётся уж большэ назад...»

Вядома *a priori*, што падчас Другой сусветнай вайны, гістарычныя перадумовы якой узыходзяць да Першай, актуалізаваўся пласт старой песеннай традыцыі і ўзнік цэлы комплекс наватвораў, пераасэнсаванняў і пераробак. Ён паўстаў як своеасаблівы пабочны прадукт функцыянавання «вялікіх» культурных сістэм паміж ідэалагізаванай масавай культурай і фальклорам, дзе ўтварылася поле адноснай свабоды ад дзяржаўнай ідэалогіі, якой прасякнуты папулярныя песні 1930–1940-х гг. [Кормина 2005, 318]. У гэтай народна-песеннай спадчыне вылучаецца сюжэтна-тэматычны цыкл народных песень з лірычнай сітуацыяй, вызначанай рэфлексіяй інваліднасці як псіхафізічнай і сацыяльнай траўмы.

Ваенны інвалід як асаблівы ў сацыяльным плане тып быў сфарміраваны ў канцы XIX – пачатку XX ст. Як адзначае М. Строгануў, да сярэдзіны XIX ст.

Песні часоў Першай сусветнай вайны. 3 палявых запісаў Л. С. Мухарынскай на фронце. БДАМЛМ

фізічныя калецтвы ў выніку вайсковых дзеянняў прыводзілі да смяротных вынікаў у значна большай ступені, чым у канцы XIX ст., калі медыцына навучылася ратаваць жыцці людзей. Таму менавіта войны XX в. спарадзілі сацыяльную праблему салдата-інваліда як *Homo patiens*, а адпаведны вобраз атрымаў шырокую інтэрпрэтацыю ў народнапесеннай традыцыі. Напрыклад, «калека-солдат изнуренный», які з'явіўся яшчэ ў перыяд Руска-японскай вайны ў «жорсткім» рамансе пад назвай «От павших твердынь Порт-Артура», стаў цэнтральным вобразам жорсткіх рамансаў пра героя-інваліда Вялікай Айчыннай вайны [Строганов 2017, 92].

Маштабы раненняў і інваліднасці ў Вялікую Айчынную вайну, людскія страты ваеннаслужачых паводле ваенна-медыцынскай статыстыкі былі велізарныя¹. В. Быкаў пісаў: «Нашы страты ў наступленні былі жахлівыя, найбольшая іх колькасць, натуральна, гэта былі параненыя. Лёгкапараненыя з поля бою выбіраліся самі; цяжкапараненыя нярэдка доўгі час знаходзіліся ў зоне агню, атрымлівалі новыя раненні, а часам і паміралі. Выносіць параненых з поля бою мелі права толькі спецыяльна прызначаныя для гэтага байцы – санітары і санінструктары. Нікому іншаму суправаджаць раненых у тыл не дазвалялася, такія спробы расцэнваліся як ухіленне ад бою. Так, дзяўчаткі-інструктары стараліся як маглі, але санінструктараў палагалася па адной на роту, раненых на полі бою заўсёды набіралася дзясяткі» [Быков 1995, 32–33].

Пасля вайны трагічны лёс інвалідаў заставаўся табуяванай тэмай у публічным дыскурсе савецкай краіны, а прадстаўнікі гэтай самай неабароненай катэгорыі насельніцтва падвяргаліся прымусовай ізаляцыі і паслядоўнай экстэрмізацыі². З канца 1940-х гадоў іх перамяшчаюць у дамы інвалідаў вайны, папраўча-працоўныя лагера ў сістэме ГУЛАГу, псіханеўралогічныя інтэрнаты, калоніі для малалетніх злачынцаў³.

Сталінская эпоха паспяхова фарміравала рыторыку, паводле якой вайна інтэрпрэтавалася як выпрабаванне, з якога савецкі чалавек і ўсё савецкі народ выходзіць пераможцам, а мужныя героі, падобныя «культавым» інвалідам Паўлу Карчагіну і Аляксею Марэсьеву, здольнымі да «цялеснага самапераадолення». Хвароба і інваліднасць паступова ўвогуле выцясяняюцца з ідэалагічнай

¹ Санітарныя (зваротныя) страты савецкіх ваеннаслужачых у вайну перавысілі 22 млн 300 тыс. чалавек (гэта шпіталізаваныя параненыя, кантужаныя, абгарэлыя, абмарожаныя і хворыя). З іх ліку 71,7 % вярнуліся ў строй, 20,8 % было прызнана нягоднымі да службы і звольнена з арміі, каля 7,5 % памерла. Аналіз характару раненняў ваеннаслужачых (па больш як 14 млн гісторый хвароб) паказвае, што абсалютна пераважалі раненні верхніх і ніжніх канечнасцяў (35,2 і 35,6 %), а таксама ў грудзі (9 %): Великая Отечественная без грифа секретности: книга потерь: / Г. В. Кривошеев [и др.]. М. : Вече, 2014. С. 57.

² Гл.: В. Фёфелов «В СССР инвалидов нет!» (1986), Е. Кузнецов «Валаамская тетрадь» (2003), О. Смыслов «Забывшие герои войны» (2014), даследаванні А. Зубковой, А. Трубецкой, К. Сенне і інш.

³ Знаходзіліся ў будынках Валаамскага манастыра (Карэлія), Кірыла-Белазерскага манастыра (Валагодская вобл.), Свята-Траецкага Аляксандра-Свірскага манастыра (Ленінградская вобл.) і інш.

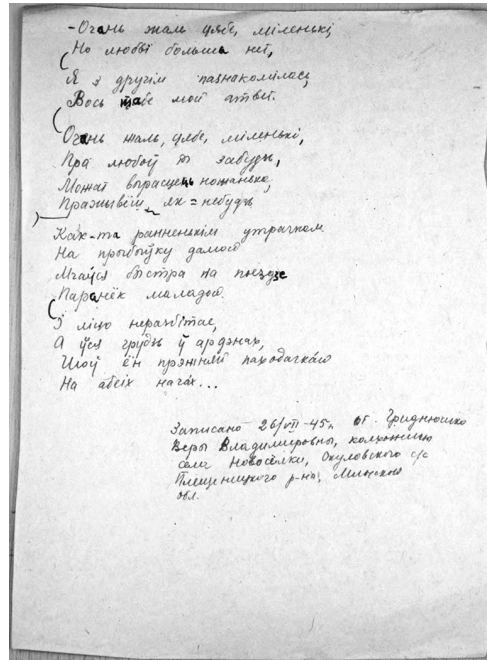
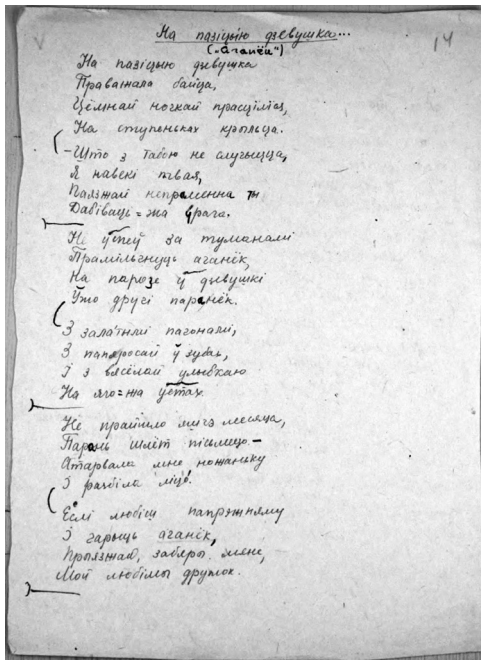
формуры грамадзяніна краіны Саветаў, таму што асацыююцца з нядужасцю, якая паражае не толькі фізічнае цела, але найперш сацыяльнае [Сенне, 91–92]. Народныя песні з вобразам інваліда вайны, як і масіў іншых «некананічных» текстаў (і кантэкстаў) ваеннага часу, супярэчаць афіцыйнай дактрыне фалькларыстыкі.

З 1980-х гадоў пачынаецца паступовая пераацэнка песеннай лірыкі новага часу, яна перастае трактавацца як «пазбаўлены эстэтычнай вартасці» прадукт дэградацыі сялянскай лірычнай песні і балады. Выходзяць матэрыялы, якія праліваюць святло на шырокае распаўсюджанне падчас вайны лірычнай песні. Каштоўнай крыніцай звестак па гэтай тэме, хаця і не пазбаўленай ідэалагічнай зададзенасці, служаць працы ўдзельніка вайны, гісторыка і фалькларыста Л. Пушкарова¹.

З уласных назіранняў Л. Пушкароў рабіў выснову, што цэнтрамі бытавання песень з рэфлексіяй ваеннай інваліднасці як сацыяльнай траўмы былі менавіта шпіталі і палявыя лякарні, дзе сустракаліся параненыя вайскоўцы з розных франтоў. У такіх сацыяльна-псіхалагічных абставінах ішоў інтэнсіўны абмен рэпертуарам, ствараліся і папаўняліся разнастайныя песеннікі і франтавыя альбомы. «Народная творчасць, – успамінаў даследчык, – уключала «шпітальныя варыянты» вядомых песень. Яны адлюстроўвалі вострую для параненых тэму – вяртанне дадому, сустрэча з пакінутай каханай ці жонкай. Сярод гэтых песень пераважалі тэмы аб пакінутых «на гражданке» дзяўчынах... Шпітальны фальклор быў вельмі спецыфічным па сваім змесце і ідэйнай накіраванасці. У ім, вядома, пераважалі матывы смутку, тугі па доме і сям'і, чакання магчымай сустрэчы з блізкімі былых байцоў, якія сталі інвалідамі» [Пушкарев 2010, 190].

Пры спробе аналізаваць прыроду такой лірыкі мы сыходзім з таго, што стэрэатып здаровага/хворага цела – гэта міфалагічная і сацыяльная канструкцыя, якая звязана ў тым ліку з успрыманнем і разуменнем цела чалавека ў межах прынятых у канкрэтнай сацыякультурнай прасторы мадальнасцяў [Валодзіна 2009, 389]. У кантэксце традыцыйнай культуры адсутнасць у чалавека частак цела, *увечнасць/калецтва* трактавалася як анамалія знешняга аблічча, адхіленне ад нормы, якое з'явілася наступствам парушэння рытуальных практык, забарон ці вынікаў знешняга шкаданоснага ўздзеяння. Такая цялесная асаблівасць служыла прыкметай вобраза «чужога» і прыводзіла носьбіта гэтай асаблівасці да рытуальнай і, у меншай ступені, сацыяльнай маргінальнасці. *Інваліднасць, набытая на вайне*, як канцэпт традыцыйнай культуры, сфарміраваны досыць позна, семантычна блізкі *увечнасці/калецтву*, але не тоесны ёй. Па-першае, канцэпт *інваліднасці, набытай на вайне*, не мае такой міфалагічнай напоўненасці (дэманічная прырода носьбіта ці сувязь з іншасветам, валоданне магічнымі практыкамі і інш.), па-другое, існуючы ў новай сацыякультурнай

¹ Л. Н. Пушкарев. По дорогам войны. Воспоминания фольклориста-фронтовика» (1995) і інш.

Гарадскі раманс на сюжэт праверкі на вернасць. Пералажэнне папулярнай савецкай песні «Огонек». Запіс 1945 г. АІМЭФ

прасторы, ён выяўляе новыя мадальнасці гэтай прасторы, паказваючы вялікую прадуктыўнасць. Менавіта песні пра інвалідаў як частка салдацкай лірыкі пашырыліся за межы бытавання ў сваёй «прафесійнай групе» і ўвайшлі ў папулярны рэпертуар гарадскога фальклору.

Абагульнены ў іх эмацыйны вопыт вайны і пасляваеннага часу сведчыць, што семантыку інваліднасці, як ні парадаксальна, вызначае не саматыка, бо цялесная непаўната чалавека, страта ім частак цела акрэсліваецца ў народных тэкстах досыць схематычна (Атнялі ногу жыварэзы, / Дамой атправілі мяня; / І пад Віцебскам ранен быў у ногу, / А ў санбаце хірург мне адняў; Прабіта грудзь, аторвана рука). Інваліднасць аб'ектывізуецца, у першую чаргу, праз «анарматыўнасць чалавечых дачыненняў» [Валодзіна 2013, 313], абумоўленую разрывам сацыяльных сувязей, дэзынтэграцыяй, сімптомам калектыўнай траўмы. Менавіта сацыяльна-асобны аспект інваліднасці з'яўляецца прадметам мастацкай рэфлексіі ў народнай песні, што праяўляецца ў яе сюжэтыцы і паэтыцы. Напрыклад, устойлівыя матывы: маці не пазнае знявечанага сына, родныя пытаюцца пра інваліднасць, салдата-інваліда адваргае яго жонка, дзяўчаты не любяць інвалідаў; формулы-ламантцыі: А цяпер я калекай астаўся, / Адказаліся ўсе ад мяня. / Если б знаў бы я шчасце такое, / Я б астаўся на полі ў баю / І нашоў бы ў брацкай магіле, / Там знайшоў бы я долю маю і інш.

Інвалід вайны больш за іншых пакутуе ад анарматыўнасці чалавечых дачыненняў, «вайна раз'ядноўвае і разбурае, падвяргае сумненню ўстойлівасць маральных нормаў і законаў існавання» [Кормина 2005, 325]. У прамой супрацьлегласці аўтарскім творам, якія ў той ці іншай ступені выконвалі сацыяльную замову, «фальклорныя, народныя тэксты падкрэсліваюць неабходнасць сацыяльнай дапамогі ваеннаму інваліду і адначасова з усёй бескампраміснасцю дэманструюць, што інвалід (калека) нікому не патрэбны, акрамя сваіх бацькоў, у першую чаргу маці» [Строганов 2017, 105–106]. Недавер да шлюбнага партнёра часта проціпастаўляецца моцнай сувязі са сваім родам, якая дазваляе чалавеку сацыяльна кампенсавання, выконваючы традыцыйную ролю кармільца сям'і:

<...> Я бросіўся з крыкам к радзімай, / Прынік я к грудзі галавой:
 – Да здравствуй, да здравствуй, мамаша! / – Здароў, мой сыночэк радной. //
 Патом ад міне адступіла, / Паставіўш два поўных вядра,
 І ласкава ціха спрасіла: / – А дзе жэ, сыночэк, рука? //
 – Ох, мама, у цяжкую муку / Нанес я урон урагу.
 Аставіў я левую руку, / Аставіў урагу на вайне. //
 Я драўся як воін з урагом, / Ардзеноў я сумеў заслужыць,
 Астаўшыся з правай рукою, / Сумею я маць пракарміць.

АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 14. Сш. 3. Арк. 28–30.

У ваенны і пасляваенны час пад уплывам жанравай эстэтыкі гарадскога раманса ўтвараецца цэлы корпус тэкстаў, у якіх ключавым момантам сюжэта служыць вяртанне салдата-інваліда, якое распрацоўваецца ў матывах праверкі яго жонкі на вернасць і маральнага асуджэння здрады. Напрыклад, пералажэнні і працягі песні «Огонек», песні рамансава-баладнага тыпу «Ковыляй потихонечку», «Капітан» (*Раскажу я вам случай забавны*), «Клава» (*Я был батальонный разведчик*)¹.

Такім чынам, інваліднасць у кантэксце народнай лірыкі ваеннага часу метафарычна абазначае сутнасныя, незваротныя змены асобы і разбурэнне сацыяльных сувязей, у ідэйна-семантычным полі песень з вобразам інваліда вайны дамінуюць экзістэнцыйныя матывы страты, трагічнага расстання, адзіноты.

¹ Пра песню «Клава» (*Я был батальонный разведчик*) М. Строганаў пісаў: «Лічыцца, што ўжо ў 1950-я гады яе спявалі ўсур'ез інваліды ў цягніках і жартам студэнты ў сваім асяроддзі. Аднак палявыя запісы яе за 1950–1970-я гг. адсутнічаюць, і ўсе запісы, якія мы маем, адносяцца да 1980-х і пазнейшых гадоў» [Строганов 2017, 102].

ДАДАТАК

Ніжэй прыводзяцца тэксты з фальклорнай калекцыі АІМЭФ, запісаныя беларускімі навукоўцамі з 1945 па 1958 г. Яны характарызуюць жанрава-семантычнае поле народнай песні з цэнтральным вобразам салдата-інваліда. Правапіс захаваны, пазначана змена структуры страфы, знакі прыпынку пастаўлены ў адпаведнасці з сучаснымі нормамі.

1.

*Адпраўка з германскага фронту, / Далёкіх германскіх баёў
Калека – салдацік знуроны / Пляццца к дзярэўні сваёй. //
Ён у бітве ён часта жастока / Урагоў прынімаў на штыкі,
Лішыўся ён воляю рока / Карміліцы – правай рукі. //
За храбрасць, труды не прапалі, / Награда за подзвігі ёсць.
Геройскую грудзь украшае / Нашыты георгіеўскі крэст. //
Ідзе ён дамоў паскарэе / І відзіць радзіцельскі дом,
А сэрца яго замірае / І вецер бушуе кругом. //
А вот перад нім засвяркалі / Агні ўжо дзярэўні сваёй
<дэфектнае месца>
А вот і радная ізбушка, / За ней небальшой агарод,
У ізбе закалочаны окны, / Наверна, ніхто не жывет. //
Наўстрэчу салдату-герою / З радні ліш ніхто не бяжыць,
Ліш толькі саседка-старушка, / Салдату яна гаварыць: //
– Ах, мілы, няшчасце случылась, / За што вас так бог пакараў?
– А дзе ж мая маць, дзе жана? / – Салдацік старушке сказаў. //
– Жану тваю нейкі прыезжы / У сталіцу ўвёз за сабой,
А маць твая бедная з гора / Ушла на той свет на пакой. //
Сястра жа твая ў лазарэце / У койкі дзяжура, не спіць,
А брат твой – ліхі апалчэнец, / У баю пад Аршавай убіт. //
І слёзы із глаз пакацілісь, / Не мог ён сябе ўдзяржаць,
Ліш толькі пракляцце немцам / Адно вот ён мог ім сказаць.*

Запісана 29 ліпеня 1945 г. ад А. Шкленніка з в. Венера Крайскага с/с Пleshчаніцкага р-на Мінскай вобл. АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 16.

Гарадскі раманс узыходзіць да папулярнай песні часоў Руска-японскай вайны «От павших твердынь Порт-Артура», у аснове якой верш Т. Шчэпкінай-Купернік («На Родіне», 1906) на мелодыю «По диким степям Забайкалья». Большасць адсылак прота-тэксту да гістарычных рэалій Расійскай імперыі пачатку ХХ ст. рэдукаваныя, акрамя ўстойлівага матыву салдацкай узнагароды за мужнасць (*Геройскую грудзь украшае / Нашыты георгіеўскі крэст*). Эпічны вобраз разбурэння сялянскай сям'і з'яўляецца на веляй, меладраматызм узмацняе артыкуляваная інваліднасць героя (*Лішыўся ён воляю рока / Карміліцы – правай рукі*) і матыў нявернасці жонкі. Варыянт блізкі да перапрацавак часоў Першай сусветнай вайны. [Чичеров 1936, 202–208].

2.

*Не пара ль, дарагая, растацца, / Вот ударыў пасленні званок,
Пажалаю шчасліва астацца, / Сам я еду за смерцю ў вакоп. //
Ну, прашу ліш цебя, дарагая, / Ні забыць нашу прэжнюю любоў,*

Адарвуць міня руку і ногу, / У лазарэт на насілках знясуць. //
 І за гэты ўсе цяжкія мукі / Крэст каменны на грудзь мне дадуць,
 Із ранніх нікаво там не будзе, / Толькі пташкі анне прапаюць. //
 Сабяруцца дзур'я ў васкрасення / І пайдучь у сад зялёны гуляць,
 А я – бенны, няшчасны калека / За Расею век должан страдаць. //
 І тагда жа, мая дарагая, / Ты пайдзеш і з другім пад вянец.
 А я – бенны, няшчасны калека / Буду жадаць сваёй жыцні канец. //
 Пайдзеш і з другімі у валею, / А я буду сматрэць здаліка,
 Сэрца кроўю маё абальёцца, / Спомню, спомню я прэжнія лета. //
 І тада жа, мая дарагая, / Ты забудзіш навекі міня,
 А я – бенны, няшчасны калека, / Ні забуду цябя нікагда.

Запісана 29 ліпеня 1945 г. ад калгасніц 19 гадоў у в. Двіноса Крайскага с/с Пleshчаніцкага р-на Мінскай вобл. Пазнака: «навучыліся ад партызан». АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 79–80. Варыянт запісаны 8 ліпеня 1946 г. у Слуцку. Пазнака: «пелі партызаны брыгады Катоўскага». АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 14. Сш. 1. Арк. 17–18 і інш. Найбольш поўны тэкст запісаны А. І. Гурскім у 1960 г. на Віцебшчыне. Пазнака: «песня часоў імперыялістычнай вайны». АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 48. Сш. 4. Арк. 13–16.

Гарадскі раманс, узыходзіць да жорсткага раманса часоў Першай сусветнай вайны «На Варшавском на главном вокзале». Протасюжэт пра самазабойства закаханых (афіцэра і дзевы-красы) істотна трансфармаваны, новым з'яўляецца матыў калецтва і ўспрыняцця лірычным героем сябе як ахвяры. Прыведзены варыянт кантамінаваны: у пачатку далучаны фрагмент класічнага баладнага сюжэта пра смерць салдата на чужыне без пахавання, на што ўказваюць мастацкія вобразы «неправеднай» смерці. Напрыклад, аналагічнае: *Ніхто ка мне туды не прыдзе, / Ніхто слязінкі не пралье, / Толькі адна радная пташка / Над маёй магілай прапяе* (АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 1. Сш. 1. Арк. 174); *Мяне ўб'юць, ты знаць не будзеш, / Ніхто не ўзнае аба мне. / І захароняць мае косці / У чужой далёкай старане* (АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 29. Сш. 3. Арк. 38).

3.

*Успомні, мама дарагая, / Как праважала ты меня,
 Ой, крепко, крепко целовала, / Когда в вагон садзился я. //
 Я сел у вагон, горько заплакал, / Гудок три раза прагудел,
 А я – малодзенькій мальчишка, / На фронт далёкий улецел. //
 Я улецел на фронт далёкий, / Где нет лясоў, адны палі,
 Адно ліш неба галубое / І ўсё красівая зямля. //
 Не ўспелі мы распалажыцца, / Раздался громкі крiк Ура!
 Уставайце, хлопцы-навабранцы, / У крававый бой ісці пара! //
 Кагда везлі меня ў бальніцу, / Мелькалі красныя кресты,
 А кроў гарачая лілася / Ой, чэраз вату і бінты. //
 Атнялі ногу жыварэзы, / Дамой атправілі меня.
 Прыду дамой, а дома спросят: / – А гдзе, сынок, твая нага? //
 А я невесела атвечілі: / – Немецка міна атняла.*

Запісана 12 ліпеня 1951 г. ад Л. Патоніч і А. Давыдзік у в. Зяльвяне Мастоўскага р-на Гродзенскай вобл. АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 36. Сш. 2. Арк. 22–23. Варыянт запісаны 7 ліпеня 1945 г. ад Н. Мядзелка, в. Кіржына Асоўскага с/с Маладзечанскай вобл.

Пазнака: «*Песню пелі партізаны отряда “Советская Беларусь” в 1944 г.*». АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 3. Сш. 1. Арк. 41.

Варыянт папулярнай рускай гарадской песні аб прызыве ў войска «Последний нонешний денёчек», якая публікавалася ў песенніках пачатку ХХ ст. У іншых варыянтах ёсць элементы, якія ўказваюць на рэаліі Першай сусветнай (германскай), грамадзянскай і Вялікай Айчыннай войнаў.

Сягоння нонешні дзянёчак / Гуляю з вамі я, дружыя,
 А заўтра рана, чуць святочак, / У лясу, у вакопах сяду я. //
 У вакопах жыць будзе ня міла, / Германца трэба наблюдаць.
 Лятуць германскія снарады, / Зямлёю хочучь нас зарыць. //
 Уварху кружацца самалёты, / Хацяць нас бомбамі забіць.
 – Таварыш, мы з аднае роты, / Каго із нас упярод заб’юць? //
 – Мiane заб’юць, цябе параняць, / Пішы на Родзіну пісьмо,
 Пісьмо прыдзёт с краснай пячаццю, / Што сын убіты на вайне. //
 Прыходзіць скучны, скучны вечар, / Усе будуць весела пяць,
 А я – ляжаць на адзіночке / У германскай скошанай траве.
 АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 3. Сш. 1. Арк. 41.

Сюжэт прадуктыўна трансфармаваўся ў сучасным гарадскім фальклоры, у выніку матыў вяртання салдата дадому знік, сфарміравалася кумулятыўная структура з маргінальнымі рэплікамі, абыграваннем нецэнзурнай лексікі і інш. (*С дэревяев листьа опадали / Новобранны*).

4.

Ой, у полі стаіць хатына, / Похілілася она,
 У той хатыне жыла Ірына / Адзінокая сама. //
 Она сына годувала / І отдала воеваць,
 А сама она осталась / Бедна дома горэваць. //
 Яе люды разважалы, / Што з надзей прыдзе сын.
 А Ірына добра знала, / Што ў баі загінуў він. //
 У недэлю ўраненьку, / Яшчэ сонца не ўзышло,
 Да Ірыны потыхэньку / Штось застукала ў акно. //
 А Ірына одчыняе / І пытае, хто такі.
 Ажно ўходзіць на двух костылях / І без правае рукі. //
 Он уходзіць у комнату / І садзіцца ў край стала:
 – Што ж ты, мамка, не пазнала / Свого сына – Васіля?

Запісана летам 1958 г. ад М. Г. Касцюк у в. Сошна Пінскага р-на Брэсцкай вобл. АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 41. Сш. 1. Арк. 28–29.

Песня баладнага тыпу, тыпалагічна ўзыходзіць да сюжэта *Непазнаны муж вяртаецца з вайны*. Знявечанасць салдата-сына акрэслена рэльефна, зроблены акцэнт на адсутнасці правай рукі, якая суднасіцца з сілай, працоўнай дзейнасцю чалавека і ўвасабленнем яго сацыяльных сувязей. Канцоўка з матывамі *маці прызнае салдата, сын абяцае дагледзець маці* рэдукаваная. Матыў сустрэчы салдата-інваліда з роднымі, узнавання яго ў новай якасці ўстойліва фіксуецца ў песнях 1940–1950-х гг. Параўн.: *Приезжаю я к дому родному, / Сустракае жена молода, / Як глянула, глянула на ногу, / Враз упала на сыру землю* [БДАМЛІМ. Ф. 349. Воп. 1. Спр. 98. Арк. 10].

5.

*У горад Горкі на ўліцу Дружбы / Па раненню я з фронта папаў,
К нам з заводу дзяўчонкі хадзілі, / Я сястронкамі іх называў. //
Пазнакоміўся з ёй у карыдоры / Вечарам у бальшого акна.
Што случылася тут жа са мною, / Як агонь абажгла ты мяня. //
<дэфектнае месца>
Недастоін любоўю таму, / Што лішон я нагою. //
Как-та раз вячэрню парою / К сваёй койке я Валю пазваў,
І канверцік я сіненькі падаў, / Што за врэмя яшчэ не даваў. //
Штобы кроў маё сэрца не жала, / Аб'ясніць мне хацелась не раз,
Но напрасна я порціў бумагу, / Палучыў я на гэта адказ. //
Ох, ты, долюшка, доля ты злая, / Цяжка мне з адной ножкаю жыць,
Не гуляць мне, як раньшэ гулялась, / Перасталі дзяўчата любіць. //
Не такім я уродам радзіўся, / З малых лет на фронт я папаў
І пад Віцебскам ранен быў у ногу, / А ў санбаце хірург мне адняў. //
Быў я раньшэ харошым танцорам, / Уважалі дзяўчата мяня,
А цяпер я калекай астаўся, / Адказаліся ўсе ад мяня. //
Еслі б знаў бы я шчасце такое, / Я б астаўся на полі ў баю
І нашоў бы ў брацкай магіле, / Там знайшоў бы я долю маю. //
Для чаго я жыву і цярзаюся, / Слёзна мне, кагда запаю,
Маё сэрца не верыць пакою, / Слёзы горка сцяснілі яго. //
Маі глазкі ад слёз сакрушалісь, / Начынае балець галава,
Ох, ты, долюшка, доля ты злая, / Да чаго ж ты мяне давяла. //
Маё шчасце з нагой уляцела, / Не вярнётся уж большэ назад.
Не відаць мне уж большэ любімай, / Вот аб чым я хацеў расказаць.*

Запісана 31 ліпеня 1945 г. ад В. Вяльтоўскага з в. Горна Пleshчаніцкага р-на Мінскай вобл. АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 3. Арк. 29–30.

Гарадскі раманс у форме споведзі лірычнага героя, у якой момант інвалідызацыі служыць раздзяляльнай паласой ці новай кропкай адліку ў сістэме яго жыццёвых каардынат. Жанравую прыналежнасць вызначае меладраматычны пафас, экспрэсіўныя дэталі і ўстаноўка на сапраўднасць. Назіраецца характэрная для песень ваеннага часу інверсія традыцыйнай гісторыі пра каханне і здраду, у якой ахвярай лёсу аказваецца мужчына-інвалід.

6.

Капітан

*Раскажу я вам случай забавны, / У Сталінградзе там была вясной,
Капітан после яркай атакі / Напісаў пра себя ўсё дамой. //
– Дарагая жана, я – калека, / Нету правай рукі, нету ног,
Нету ног, я служыў для атчызны, / Твой бярог, дарагая, пакой. //
– Мне ўсяго ліш трыццаты гадочак, / Я ў сілах гуляць, танцаваць,
Ты прыедзеш ка мне як калека, / Толькі будзеш на койкі лежаць. //
А ўнізу пад пісьмом каракулькі, / Сразу відна, што почарк ні тот,
Этат почарк любімай дачуркі, / Ана папу завет усё дамой. //
– Мілы папа, не слухай ты маму, / Прыязджай пабыстрэе дамой,
Нашай устрэчы я буду так рада, / Знаю, папачка мілы са мной. //
Летам буду вазіць вас у каляске / І цвяты для вас буду я рваць,
У жаркі дзень пад сцяною дзярэўя / Раніцою я буду капаць. //*

Поезд быстра імчыцца, што пціца, / Быдта крылля ў яго ўперадзі.
 ‘Этым поезде радасць і горэ, / Маладой капітан у ём сядзіць. //
 Поезд быстра к перону падходзіць, / Капітан ухадзіць на перон.
 Доч радная к нему падбяжала, / Мілы папа, няўжэлі эта он? //
 Кагда дочка ўвідзела папу, – / Рукі цэлы і ногі сваі,
 Ордзен Краснае Знамя сіяет, / Распаложан на левай грудзі. //
 – Нічаво ты, дачка, не ўзнаеш, / Бо нас маці не хоча ўстрачаць,
 Ана стала саўсем нам чужая, / Так не будзем аб ней успамінаць.

*Запісана 31 ліпеня 1949 г. Бабруйская экспедыцыя. Запісы М. Я. Грынבלата. АІМЭФ.
 Ф. 8. Воп. 1. Спр. 29. Сш. 2. Арк. 40–43.*

Гарадскі раманс часоў Вялікай Айчыннай вайны на шырокараспаўсюджаны сюжэт аб праверцы на вернасць. Вядомы ў шматлікіх варыянтах. Таксама гл.: [Кормина 2005, 321–324].

7.

У далёкі край рэбятка ўязджаюць,
 Чэ́м устрэ́ціт і́х сурова́я зі́ма,
 Любі́мы гора́д у сі́няй ды́мке тае́т,
 Знако́мы дом, зялё́ны сад і нежны ўзгляд.

В далекий край товарищ улетает,
 Родные ветры вслед за ним летят.
 Любимый город в синей дымке тает,
 Знакомый дом, зеленый сад и нежный взгляд.

Пройдет товарищ все бои и войны,
 Не зная сна, не зная тишины.
 Любимый город может спать спокойно
 И видеть сны и зеленеть среди весны.

Кагда рэбятка с фронта вярталісь,
 Прабі́та грудзь, а́торвана рука́,
 Та́гда уж большэ́ ім не улыба́лісь
 Знако́мыя любі́мыя і нежны́я глаза́.

Когда ж домой товарищ мой вернется,
 За ним родные ветры прилетят.
 Любимый город другу улыбнется:
 Знакомый дом, зеленый сад, веселый взгляд.

Хто ранян быў, каго ў бальніцу ўзялі,
 Лячылі і сшывалі дактара,
 І сквозь цяжолы сон ані шапталі
 Пра дом радной, знакомы сад і нежны ўзгляд.

Калек не любяць очы галубыя,
 Здароўе ўсё ўтрацілі дзюзя,
 Мы зашчышчалі гарады радныя,
 На век утрацілі тваі глаза.

АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 1. Спр. 1. Запісы М. Грынבלата, Мінска-Маладзечненская экспедыцыя. Арк. 178–179. Запісана 16.08.1945 ад В. П. Шолахавы, партызана атрада імя Варашылава на Віцебшчыне.

*Любимый город
 Муз. Н. Багаслоўскага, сл. Я. Далматойскага
 1939 год*

Ператэкстоўка аўтарскай песні з захаваннем вершаванага памера, цытаваннем арыгінала і поўнай ідэйнай перакадзіроўкай першакрыніцы. Паэтычны матыў вяртання салдата ў любімы горад трансфармаваны ў матыў трагічнага прызнання самотнага лёсу інваліда.

Спіс выкарыстаных крыніц

- Азадовский 1944 – Азадовский, М. К. Предисловие / М. К. Азадовский // Фронтовой фольклор. – М. : Гослитмузей, 1944. – С. 3–7.
- Богданович 1994 – Богданович, А. Мои воспоминания / А. Богданович. – Нёман. – 1994. – № 8. – С. 67–136.
- Быков 1995 – Быков, В. «За Родину! За Сталина!» Цена прошедших боев / В. Быков. – Родина. – № 5. – 1995. – С. 30–37.
- Бяспалая 2016 – Бяспалая, М. А. Стогадовы юбілей Першай сусветнай вайны як важнейшы этап яе інтэрпрэтацыі / М. А. Бяспалая // Навуковы пошук у сферы сучаснай культуры і мастацтва: матэр. навук. канферэнцыі БДУКМ, Мінск, 24 лістап. 2016 г. – Мінск : БДУКМ, 2016. – С. 49–54.
- Валодзіна 2013 – Валодзіна, Т. В. Уяўленні славян пра калецтвы і цялесныя хібы ў этнасемятычнай перспектыве / Т. В. Валодзіна // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: XV Міжнар. з’езд славістаў, Мінск, 20–27 жн. 2013 г.: дакл. бел. дэлегацыі / НАНБ [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – С. 305–320.
- Валодзіна 2009 – Валодзіна Т. Цела чалавека: слова, міф, рытуал / Т. Валодзіна. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 431 с.
- Кирчів 2010 – Кирчів, Р. Двадцятая століття в україньскому фольклорі / Р. Кирчів. – Львів : ІН НАН Украіны, 2010. – 533 с.
- Кормина 2005 – Кормина, Ж. Герои и предатели: симптомы коллективной травмы в народных песнях Великой Отечественной войны / Ж. Кормина // Ab Imperio, 1/2005. – С. 311–341.
- Кузьменко 2018 – Кузьменко, О. Драматичне буття людини в україньскому фольклорі: концептуальні формы вираження (період Першої та Другої світових воєн) / О. Кузьменко. – Львів, Інститут народознавства НАН Украіны, 2018. – 728 с.
- Ліс 1989 – Ліс, А. С. Песню – у спадчыну: мастацтвазнаўчыя артыкулы / А. Ліс. Мінск : Маст. літ., 1989. – 293 с.
- Песні 1940 – Песні беларускага народа / АН БССР, Ін-т гісторыі, Секцыя этнаграфіі і фальклора / уклад. М. Я. Грынблат. – Т. 1. – 391 с.
- Пушкарев 2010 – Пушкарев, Л. Н. Очаги бытования фольклора и методика работы фольклориста-фронтвика / Л. Н. Пушкарев // Научные ведомости. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика. – 2010. – № 7 (78). – Вып. 14. – С. 188–194.
- Романов 1885 – Романов, Е. Р. Белорусский сборник / Е. Р. Романов. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1885–1912. – Вып 1–2. Песни, пословицы, загадки. 1885 – 468 с.
- Сенне 2020 – Сенне, К. Советское детство: история болезни. Тема инвалидности в советской детской литературе (1930–1990-е гг.) / Катя Сенне // Детские чтения. – Т. 17. – № 1 (2020). – С. 90–114.
- Сержпутоўскі 1926 – Сержпутоўскі, А. К. Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павета / А. К. Сержпутоўскі. – Л. : Дзярж. акадэм. друк., 1926. – 252 с.
- Строганов 2017 – Строганов, М. В. Инвалид и война в русской культуре XX века / М. В. Строганов // Культура и текст. – № 3. – 2017 (30). – С. 84–108.
- Токць 2007 – Токць, С. Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX – першая траціна XX ст. / С. Токць. – Менск : Тэхналогія, 2007. – 308 с.
- Чичеров 1936 – Чичеров В. Окопные песни мировой войны / В. Чичеров // Литературный критик. – 1936. – № 11. – С. 194–206.
- Шнеерсон 1938 – Шнеерсон, Г. Солдатские песни мировой войны / Г. Шнеерсон // Сов. музыка. – 1938. – № 8. – С. 17–23.
- Янчук 1889 – Янчук, Н. А. По Минской губернии / Н. А. Янчук. – М. : Тип. А. Левенсон и К, 1889. – 130 с.

АНАСТАСИЯ ГУЛАК

«НЕФОРМАТНЫЕ» ЛЮДИ И ПЕСНИ ВОЙНЫ

Исследуется история изучения солдатской песни в контексте белорусской фольклористики, выявлены социально-культурные факторы, которые привели к изоляции этой уникальной части народного творчества в исследовательской парадигме науки XX в. Доказана самобытность сюжетно-тематического цикла народных песен с лирической ситуацией, обусловленной рефлексией инвалидности как психофизической и социальной травмы. Установлено, что предметом художественной рефлексии в народной песне служит социально-личностный аспект инвалидности, который проявляется в мотивах неверности, трагической разлуки и одиночества. На основе материалов, записанных белорусскими советскими фольклористами в первых послевоенных экспедициях и более поздних, рассмотрена жанровая трансформация сюжетов с центральным образом инвалида войны, которые наиболее продуктивно реализованы в позднетрадиционных романсово-балладных формах.

Ключевые слова: фольклористика, городской романс, необрядовая лирика, солдатская песня, инвалиды, война.

ANASTASIA HULAK

“INFORMAL” PEOPLE AND WAR SONGS

The article analyses the history of soldier's song in terms of the Belarusian folklore studies, reveals the socio-cultural factors due to which this unique form of folk art was overlooked in the research paradigm of the 20th century. It proves the originality of the thematic cycle of folk songs with a lyrical situation based on disability as a psychophysical and social trauma. The author states that social and personal disability serves as a subject of artistic reflection in folk songs, which manifests itself in the motives of infidelity, tragic separation and loneliness. Based on the materials recorded by Belarusian Soviet folklorists during the first post-war expeditions and later, the author considers the genre transformation of plots focusing on a war invalid, which are most productively implemented in late traditional romance-ballad forms.

Keywords: folklore, urban romance, non-ritual lyrics, soldier's song, disabled people, war.

References

- Azadovskij 1944 – Azadovskij, M. K. Predislovie [Foreword] / M. K. Azadovskij // Frontovoj fol'klor [Frontline folklore]. – M. : Goslitmuzej, 1944. – P. 3–7. [in Russian]
- Bogdanovich 1994 – Bogdanovich, A. Moi vospominaniya [My memories] / A. Bogdanovich. – Nyoman., 1994. – № 8. – P. 67–136. [in Russian]
- Bykov 1995 – Bykov, V. “Za Rodinu! Za Stalina!” Cena proshedshih boev [“For Motherland! For Stalin!” Price of Past Battles] / V. Bykov. – Rodina. – № 5. – 1995. – P. 30–37. [in Russian]
- Biaspałaja 2016 – Biaspałaja, M. A. Stohadovy jubilej pieršaj sušvietnaj vajny jak važniejšy etap jaje interpretacyi [The 100th Anniversary of the First World War as the Most Important Stage of its Interpretation] / M. A. Biaspałaja // Navukovy pošuk u šfery sučasnaj kultury i mastactva: mater. navuk. kanf., Minsk, 24 list. 2016 h. [Scientific Research in the Field of Contemporary Culture and Art]. – Minsk : BDUKM, 2016. – P. 49–54. [in Belarusian]
- Vałodzina 2013 – Vałodzina, T. V. Ujaüleñni slavian pra kalectvy i cialesnyja chyby ü etnasiemijatyčnaj pieršpiektyvye [Perception of disability and bodily defects by the Slavs in terms of ethnosemiotics] / T. V. Vałodzina // Movaznaŭstva. Litaraturaznaŭstva. Falkłarystyka: XV Mižnarodny zjezd slavistaŭ, Minsk, 20–27 žn. 2013 h.: dakł. bieł. delehacyi [Linguistics. Literary Criticism. Folklore] / NANB [i inš.]. – Minsk : Biełarus. navuka, 2013. – P. 305–320. [in Belarusian]
- Vałodzina 2009 – Vałodzina T. Cieła čalavieka: slova, mif, rytuał [Human Body: Words, Myth, Ritual] / T. Vałodzina. – Minsk : Technaŭhija, 2009. – 431 p. [in Belarusian]

Kirčiv 2010 – Kirčiv, R. Dvadciatje stolittja v ukrajinskomu folklori [20th Century in Ukrainian Folklore] / Roman Kirčiv. – Lviv : IN NAN Ukraini, 2010. – 533 p. [in Ukrainian]

Kormina 2005 – Kormina, Zh. Geroi i predатели: simptomy kollektivnoj travmy v narodnyh pesnyah Velikoj Otechestvennoj vojny [Heroes and Traitors: Symptoms of Collective Trauma in the Folk Songs of the Great Patriotic War] / Zhanna Kormina // Ab Imperio, 1/2005. – P. 311–341. [in Russian]

Kuźmienko 2018 – Kuźmienko, O. Dramatičnie buttja ludini v ukrajinskomu folklori: konceptualni formi viražeńnia (periood Pieršoji ta Druhoji švitovich vojen) [Dramatic Existence of Man in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression (the period of the First and Second World Wars)] / O. Kuźmienko. – Lviv, In-t narodoznavstva NAN Ukraini, 2018. – 728 p. [in Ukrainian]

Lis 1989 – Lis, A. S. Piešniu – u spadčynu: mastactvaznaučyja artykuły [Legacy Song: Articles on Artistic Studies] / A. Lis. – Minsk : Mast. lit., 1989. – 293 p. [in Belarusian]

Pieśni 1940 – Pieśni biełaruskaha naroda [Songs of the Belarusian People] / AN BSSR, Instytut historyi, Siekcyja etnagrafii i falkłora. T. 1 / Układ. M. Ja. Hrynblat. – 391 p. [in Belarusian]

Pushkarev 2010 – Pushkarev, L. N. Ochagi bytovaniya fol'klora i metodika raboty fol'klorista-frontovika [Centers of Folklore Occurrence and Working Methods for a Front-line Folklorist] / L. N. Pushkarev // Nauchnye vedomosti. Seriya Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika [Scientific Bulletin. History Series. Political science. Economy. Informatics]. – 2010. – № 7 (78). – Iss. 14. – P. 188–194. [in Russian]

Romanov 1885 – Romanov, E. R. Belorusskij sbornik [Belarusian Collection] / E. R. Romanov. – Kiev : Tip. S. V. Kul'zhenko, 1885–1912. – Vol. 1–2. Pesni, poslovyicy, zagadki [Vol. 1–2. Songs, Proverbs, Riddles]. 1885 – 468 p. [in Russian]

Senne 2020 – Senne, K. Sovetskoe detstvo: istoriya bolezni. Tema invalidnosti v sovetskoj detskoj literature (1930–1990-e gg.) [Soviet Childhood: Case History. The Topic of Disability in Soviet Children's Literature (1930–1990s)] / Katya Senne // Detskie chteniya [Children's Readings]. – T. 17. – № 1 (2020). – P. 90–114. [in Russian]

Sieržputoŭski 1926 – Sieržputoŭski, A. K. Kazki i apaviadańni biełarusau z Sluckaha pavieta [Fairy Tales and Stories of Belarusians of the Slutsk region] / A. K. Sieržputoŭski. – L. : Dziarž. akadem. drukarnia, 1926. – 252 p. [in Belarusian]

Stroganov 2017 – Stroganov, M. V. Invalid i vojna v russkoj kul'ture XX veka [The Disabled and the War in Russian Culture of the 20th Century] / M. V. Stroganov // Kul'tura i tekst [Culture and Text]. – № 3. – 2017 (30). – P. 84–108. [in Russian]

Tokć 2007 – Tokć, S. Bielaruskaja wioska ŭ epochu źmienaŭ. Druhaja pałova XIX – pieršaja traciina XX st. [Belarusian Village in the Age of Change. Second Half of the XIX c. – First Third of the XX c.] / S. Tokć. – Miensk : Technalohija, 2007. – 308 p. [in Belarusian]

Chicherov 1936 – Chicherov V. Okopnye pesni mirovoj vojny [World War Trench Songs] / V. Chicherov // Literaturnyj kritik [Literary Critic]. – 1936. – № 11. – P. 194–206. [in Russian]

Shneerson 1938 – Shneerson, G. Soldatskie pesni mirovoj vojny [Soldier's Songs of World War] / G. Shneerson // Sovetskaya muzyka [Soviet Music]. – 1938. – № 8. – P. 17–23. [in Russian]

Yanchuk 1889 – Yanchuk, N. A. Po Minskoj gubernii [in Minsk Province] / N. A. Yanchuk. – M. : Tipografija A. Levenson i K, 1889. – 130 p. [in Russian]

Для спасылак: Гулак, Н. «Нефарматныя» людзі і песні вайны / А. Гулак // Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні: зб. навук. пр. – Мінск: Беларус. навука, 2021. – Вып. 8. – С. 115–135.

To cite: Hulak A. «Niefarmatnyja» liudzi i piesni vajny [“Informal” people and war songs], Bielaruski falklor: materyjaly i dasledavanni, 2021, iss. 8, pp. 115–135.

У рэдакцыю настуніў 12.10.2020; rudolfina.hulak@tut.by